

Az öreg Szász Károly.

Felolvastatott a szakosztálynak 1908 januárius 29-iki ülésén.

Félszázada annak, hogy báró *Kemény* Zsigmond 1859 december 19-én a Magyar Tudományos Akadémia ünnepélyes közülésén emlékbeszédet mondott egy kiváló férfi felett, *ki őt az irodalomra buzdította és előkészítette, kinek az egész világon legtöbbet köszönhetett, a ki Erdélyben az eszmék mozgalmának megindítására és vezetésére eldöntőleg folyt be, a ki igazi oligarcha volt az ismeretek birodalmában s a kit még sem ezekért, hanem lelkének páratlan nemességeért és kiválóságáért bámult.*

Szász Károly volt e férfi, a nagyhirű tanár, kiváló országgyűlési szónok, *Eötvös* József br. államtitkára, a Tudományos Akadémiának rendes tagja. Kora sok kiváló szellemmel gazdagítá hazánkat, de alig van olyan, ki a nemzeti politika, nevelés-oktatás és tudomány mezején oly mély barázdákat szántott volna, mint ő.

A *jó öregnek*, 1850 óta így nevezték őt hazaszerte, értéke megállapításához megvan már a történeti perspektíva; Erdély politikájára döntő befolyását fel is jegyezték, de részletes életrajza hiányzik irodalmunkból. *Kemény* báró emlékbeszéde kevés életrajzi adatot őriz meg. E beszéd történelmi keretbe illesztett, a hála nemes patinájával bevont mozaikképe Szász jellemének. Az Akadémiához benyújtott önéletrajz hézagos. A *Vasárnapi Ujságnak* 1860-iki évi folyamában *Z* tollából is csak fogyatékos feljegyzésekre akadunk. A *Pallas Lexikon* száraz adattárral szolgál. A mi még róla itt-ott megjelent, inkább a politikussal, mint az egyénnel foglalkozik.

Id. lészfalvi *Vajda* Dániel,* báró *Kemény* Simon gyermekeinek nevelője, a *Borászati Közlemények* szerzője, 1858 április 18-án Marosvásárhelyt Szász Károly életrajzi adatait bő részletezéssel írta össze s jó barátját jellemezte is. Ezekre az adatokra — tiszteletreméltó öreg betűk, megsárgult papiroson — véletlenül bukkantam. Megbízható, hű feljegyzések. Kiegészítettem Szász Károlynak sok magánleveléből merített adattal. Most tehát egyéniségét s bővebb életrajzát igyekszem ezekből összeállítani. Teszem ezt élvezettel s Liviussal szólva *omnis expers curae*, míg e kiváló férfi gyermekkorától sirba szálltaig újra él lelkemben.

Szemerjai Szász Károly Alsófehérmegyében, Vizaknán, 1798 januárius 25-én született. Ősei, a mint ezt szüleinek nemesi előneve mutatja, Háromszék megyéből kiköltözött nemes székelyek voltak. Apja,

* Vajda Dánielről, ki rövid ideig a Bethlen-kollégium tanára volt, ez iskola 1902/3 évi értesítőjében a kollégium történetéhez írt, addig ismeretlen adatokat tartalmazó rövid életrajzot írtam.

szemerjai Szász János, Vizakna főbirája, földbirtokos, anyja dobolyi Filep Debora volt.

A szülei ház légkörét jellemzi az az adat, melyet *Hegedüs* Sámuel kolozsvári, majd nagyenyedi professzor, később szászvárosi pap, őrzött meg a feledéstől. Hegedüs enyedi diák korában Szász Károly bátyjának, Pálnak, volt privát precceptora. 1802 nyarán tanítványa szüleinek meghívására Vizaknára utazott. A mint benyitott a *nagy házba*, a kis Szász Károlyt pillantotta meg. A négy és fél éves gyermek a földön ült, biblia volt kezében s éppen belépő atyját e kérdéssel lepte meg: Hogy lehet az apám, hogy Jézus ötezer embert elégtett ki öt árpakenyérrel, két halacszkával és még maradott is meg az ételből? Az öklömnyi gyermek tehát e családban már bibliát olvas és tartalma felett okoskodik.

E feljegyzés után könnyen elhiszszük Kemény Zsigmond bárónak, hogy Szász Károly három éves korában írni, olvasni tudott.

Klasszikus műveltségű apja tanította hét és fél éves koráig s 1805 szeptember elején az enyedi kollégiumba vitte. Itt felvételi vizsgálat után a latinra *constructionis error* nélkül fordítani tudó kis diákat a negyedik latin osztályba vették föl. 13 éves korában már tógátus diák lett s még három évig tanult a híres kollégium falai közt.

1812 tavaszán *feltűnő elméleti tehetségének* újabb jelét adta. Szóba jött diák társai közt, melyikük tudna Nagyenyedről Felenyedre sétálva, adott textusra jó prédikációt gondolni ki s mondani el azonnal a felenyedi református templomban? A kollégiumtól a felenyedi templom gyalog 20 percnyi járás. Szász Károly vállalkozott. A legközelebbi vasárnap megtörtént a próba s az öreg Hegedüs Lajos, volt marosvásárhelyi pap, akkor diák s a zsíri tagja élete végeig dicsérte a 14 éves Szász Károlynak ekkor elmondott egyházi beszédét.

A következő évben Szász b. *Kemény* Lajos fiával, Pállal, mint ennek emulusa,* Kolozsvárra ment a liceumba Fortinit hallgatni. Divat volt e korban a különcz tudóst hallgatni annak, ki törvénytudományra szánta magát. Tetszését kevés ifjú nyerte meg, de Szász példás magaviselete s bámulatos gyors haladása feltűnt neki is. Megjósolta, hogy ez ifjú hallgatójából nevezetes ember lesz, sőt egy alkalommal, a mint Kemény Zs. is följegyzi, így nyilatkozott Szászról: Ezt a 17 éves ficzkót ma bátran katedrába ültethetném.

A ficzkó 1814 novemberében már kancellista a királyi Táblánál, 1816 nyarán pedig ügyvéd. Vizsgálatáról Vajda így emlékezik meg:

1816 Juniusában adta ügyvédi censuráját a hazai törvényekből, oly feltűnő magakitűntetéssel, hogy egyik censora. Tab. Ass. Br. Kemény Simon, ki az efélében nem volt bőkezű, még családja körében is nagy dicsérettel emlegette Szászt, az Ügyvédi Kar pedig nem tudta eldönteni: hogy ezen ifjú collegának rendkívüli és soha nem csaló emlékező vagy mélyreható ítélő tehetségét magasztalja inkább? de azt egyhangulag kimondotta, hogy ilyen ügyvédi censura emberi emlékezet óta egy sem fordult elő a Kir. Táblánál.

* Emulus = vetélykedő társ. A vagyonosabb szülők fiaik mellé szegénysorsú jó diák társat kerestek. Az ilyennek költségeit fizették, ezek pedig példaadó munkássággal, esetleg magyarázgatással támogatták társukat. Az emulusi viszonyból igen gyakran halálíg tartó benső barátság keletkezett. Ilyen barátságban éltek Szász Károly és b. Kemény Pál is.

1817-ben a tordamegyei főispán, „a derék, talpig becsületes és valódi magyar érzelmű“ gróf Teleki Domokos Elek nevű fia mellé nevelőnek Szász Károlyt hívja meg s fiának barátját, Zeyk Jánost is reá bízta. 1819-ben két tanítványával Szász az éppen akkor megnyitott bécsi politechnikumra ment. Itt a matézisben, természettanban, de kiváltképpen a vegytanban oly jeles eredménnyel munkálkodott, hogy Petersburgba hívták meg tanárnak.

Nem fogadta el. Visszatért Marosvásárhelyre 1821-ben. Alig érkezett meg, szüksége lett rá nevelő alma materének, Nagyenyednek. Mohai Károlyt kellett helyettesítenie, kinek egy év múlva bekövetkezett halála után a „törvények tanszékén“ Szász Károlyt iktatták be a Bethlen-kollégium rendes tanárának.

Szász Károlyt, mint tanárt tartom legnagyobbnak. Kemény Zsigmond jogi tanításait, kurzusait, tankönyveit, előadásait kitüntetően méltányolta; tanítványainak rajongó szeretetéről is megemlékezik, de tanári egyéniségét, nevelői hatását, tanítási eredményes munkáját igazán Vajda följegyzéseiből lehet megismerni. Ő említi föl, hogy az ifjúság már helyettes tanári éve idején egy pár, forma és tartalom tekintetében értékes, szép prédikációját Erdély református katedráiban kedvvel s nagy hatással prédikálgatja. Ennek felemlítése után Szász Károlyt, a tanárt, így írja le:

... nem csak eszes és lelkes, de szorgalmas tanító is volt, úgy, hogy tanársága második éve végeig, a mennyi időt tartott akkor az oskolai törvénytanulmányok egy folyama, minden *tanítói kézi könyveit* elkészítette s kiadta tanítványainak. Ezen tanítói kézikönyvek addig nem ismert tökélyvel voltak dolgozva, úgy hogy az ifjak magukkal vivén azokat a királyi Táblára, ott sok, nem Enyeden tanuló ifjú is leírta. Megvolt e kézikönyvekben az alaposság, az értést elősegítő jólrendezettség, az előadás tisztasága és szabatoságával párosulva, ki volt azokban kerülve minden haszon nélküli szószaporítás, de szükséges semmi sem volt mellőzve; annyira, hogy a páratlannak tartott kézikönyveket a hivatalnok asztalán is lehetett látni és még idősebb ügyvédek is átlapozgatták, sőt többen le is írták.

Tanítási előadása oly kedves és vonzó volt, hogy tanítványai nem könnyen mullattak el csak egy órát is. Hangja szépen csengő és nagy, a nélkül, hogy terhére lett volna a hallónak. Közönséges beszéd közben is, de főként tanításkor, az egyes szavakat úgy hangoztatta és nyomta meg a hol kellett, hogy e sajátos és csaknem páratlan beszédmódja már magában is elősegítette az érthetést, de azért a szükséges magyarázatokat sem mellőzte, temérdek sokaság- és változatban hozván föl a világosító példákat, melyek mindig találók, elmések, kedvesek és néha nevetgetők is voltak, de pórások, vagy szemérről szedettek soha sem.

Bánásmódja tanítványaival rendkívül szerencsés hatékony volt. Az ifjúnak becsületérzését tudta ő nagyon ügyesen fölébresztetni, nevelni és az illető javára kifizető jó foganattal fölhasználni. Tanítványaival s más tanuló ifjakkal is komoly, de szíves hangon szólott és úgy, hogy az ifjú nem találta magát megvettette, sőt csak lenézetve sem, mi nagyon természetesen önbecsülést és magabani bizalmat ébresztett.

Itt feltűnhet, hogy a tanítványokkal való szíves bánásmódot Vajda tanári erényként emeli ki. Nem kell azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a nagyenyedi főiskolában ez időtájt néhány tanár tudós

reputációját, — egykorú feljegyzések és volt tanítványok levelei szerint, — gorombasággal s a „tanulóknak maguktól távol tartásával“ igyekezett fenntartani. A híres Szász—Péterfi pör is, melyet érinteni fogunk, e mellett szól. Ily helyzetben ennek az eljárásnak az ellenkezője erkölcsi hatásában súlyosabb, mint normális viszonyok közt. De folytassuk Vajdával:

A Szász új tanítványai két, három hét alatt már komolyabbakká, de szelidebbekké és becsületesebbekké is lettek... és az önbecsülés nemes érzelme szerénységgel volt párosulva bennük.

A *megbotlott ifjat* nem mások előtt, hanem négy szem közt szóllította meg. Botlását, melyet már előre tudott apróra s minden körülményeivel, lehető rossz következményeivel együtt elibe terjesztette, de oly atyailag, vagy testvériesen intő modorban, hogy az ifjú nem ritkán sírásra fakadt s minden fölhívás nélkül is önkéntesen a legjobbat ígérte magáról, néha még kezet csókolni akarásra is ragadtatva, mit Szász természetesen meg nem engedett, de örömmel szemlélte azt, mint a javulni akarás zálogát. Ha a négy szemközi intés nem használt, tanuló társai előtt szóllította meg azilyent s ezt már tőle kis büntetésnek vették. Mikor ez sem volt elegendő, következett a lehordás a tanuló társak előtt; nem pórias, de oly lélekmetsző s oly elmés kifejezésekkel, hogy a kire ezek egyszer rá voltak mérve, bizony nem egykönnyen vette rá magát másodszor is e szégyenkövön állani. A megtérni még sem akaró, sőt talán durczáskodva ellenkező, s daczoló ifjú büntetése még keményebb volt: leforrázás, elmésen gúnyos és tanuló társai előtt nevetségessé tevő szavakkal történt, hogy az ifjú később volt odahagyni az oskolát, mint még egyszer nyakába engedni öntetni e velőkig rágó sósvizet. Hanem ezen erősebb szerekhez szerekhez nyult Szász, mert az ő valódi *humánus* bánásmódja, s azon evangéliumi tiszta morál, melyet tanítványai szívébe csepegtetett, nélkülözhetővé tették ezeket rendszerint.

Tanáráról szebben nem emlékezik meg hálás tanítvány, mint Kemény Zsigmond báró, midőn őt így méltatja: „... igen is alkalmas vala arra, hogy az ifjú nemzedék sorából a hazát aránylag nagy jutalékával lássa el azon derék férfiaknak, kik a becsületeséggel a műveltséget, a loyaltással a szabadságszeretetet, a tudományos iránynyal a közrehatás szent vágyát egyesíték.“ Tanári értékelését pedig azzal összegezi, hogy majd minden tanuló eszménye Szász Károly volt.

Az ő *humánus*, fegyvelmező eljárása ama kornak a mainál testi- és akaratérben teljesebb ifjúságánál csak úgy lehetett hatékony, hogy egyénisége súlya, erkölcsi fölénye, szellemi magassága az ifjakat magához ragadta, fölkellette nagyrabecsülésüket iránta s szolidárisává tette őket mintaképük tiszteletében, a kellemetlenségektől kimélésében. Így aztán arra vágytak, hogy jó magaviselettel, tantárgyaiban való kitűnésükkel, vagy legalább hátra nem maradásukkal, elismerését kiérdemeljék. És ha a mai tanárnevelés Szász Károly tanári értékét ráérne mérlegelni, a vele való foglalkozás eredményes tanárnevelő eszközzé válnék a tanárnevelő intézetekben s az iskoláknak nevelési értekezletein, mert az ő hatása az ifjúságnak értelmi, de főként erkölcsi fejlődésére példátlan.

Hatalmas egyénisége, nem közönséges észtehetsége szélesebb kört igényelt és nyert a tanári katedránál. Mihelyt báró Kemény Simon 1823-ban Alsófehérvármegye adminisztrátorává lett s Szász Károlyból megyei

táblabíró s generalis székbíró, megnyílt számára a politikai élet s az erdélyi politika szerencséjére Szász vezető és irányító jótékony hatása.

E hatásról s általában közéleti és politikai szerepléséről arany betűkkel írnak Erdély annáleasei. Szónoki tehetsége és ereje emlékét Kemény Zsigmond emlékbeszéde őrzi. Itt csupán azok ellen szallok síkra, kik Nagyenyednek 1849-iki pusztulását, lakosai legyilkolását Szász Károly politikai szereplése következményeinek tartják.

A ki ismeri Kemény emlékbeszédének azt a két állítását, hogy: Szász Károly Bethlen János politikájához állott közel, ki a szilárd meggyőződéssel a szelidséget és kiméletet csodálatos mértékig egyesíti . . . és hogy: Szász Károly szelid és a benyomásokat könnyen elfogadó kedélye a végleteket nem áhítá . . . midőn a szőnyegre került kérdéseknek nem akarja megtalálni az okát, hanem egyeseket tesz felelőssé, rosz-hiszemüleg jár el, a tárgyilagosság talaját vesztí lába alól. Sőt kiváló nagyjainkat leszedni akarni nagyságuk talapzatáról, csupán újatmondásra való törekvésből, szereplésükre a rosz akarat sötét kamrájából nem vetíteni elég éles fényt, képüket nem állítani be az igazság távlatába, nehogy tisztán láthatókká legyenek: ez tudományos szédelgés.

Szász Károlynál helyes világitásban a politikai tekintélynek alapját birói igazságszeretete alapítja meg, növeli mindig törvényes álláspontja, melyet hatalmas, csaknem legyőzhetetlen dialektikájával, alapos, mélyreható ítélő-, bámulatos emlékezőtehetségével és rendkívüli jártasságával törvényeinkben erélyesen tudott megvédeni. Tekintélye akkorára nőtt, hogy meghallgatása nélkül a vármegye egyetlen fontos kérdésben sem hozott határozatot, s míg őt meghallgatta, minden határozata törvényes alappal hozatott.

A tanuló ifjúságnak rendkívül szeretett tanára, a megye nagytekintélyű vezérlő férfija már a 26 éves férfi, midőn 1824 augusztus havában nőül veszi Kolozsvár volt főharminczadosának ifjabbik leányát, Münstermann Fannit. Ennek a kiváló lelki, nemes vonásokkal megáldott nőnek báró Kemény Pál malomfalvi kastélyában, Marosvásárhely közelében esküdött örök hűségét. E házasságot Isten öt fiú és egy leánygyermekkel áldotta meg.

1826 október 19-én báró Kemény Simon meghalt. A megyei küzdelmek igazi kora Erdélyben ezen országosan gyászolt esemény után következett be. A megyék, élükön Alsófehérrrel a „lipóti hitlevél“ és az 1791 évi törvényczikkek palládiuma alatt a törvénytelen állapotok ellen kemény küzdelemre keltek. S bár Szász Károly mellől a törvényes álláspontnak hatalmas bajnoka dőlt ki Kemény Simonban, a vezető szerep e vezérlő megyében az ő kezébe került. A most következő három év alatt volt Szász közigazgatási küzdelmeiben legnagyobb, természetes tehát, hogy „az igazgatás szemébe kezdett tűnni“.

A törvénytelenység általában gyáva harczos. A törvényesség álláspontján túlzások kerülésével küzdő erdélyi vezért nem merte szembe támadni. Hátba támadja tehát, mihelyt teheti. Alkalmat rá a Szász—Péterfi pör kapcsán keres. E pör Erdély művelődési históriájában külön lapot tölt be. Ismertetni feladatokat meghaladja, de Vajda följegyzései nyomán kulissza titkait ismertetem, mert adatokat nyujtanak Szász további jellemzéséhez.

1829-ben Péterfi László s kevéssel utóbb Albert, tanárokká lesznek Nagyenyeden s ellenségévé Szásznak. Vajda idevágó följegyzései ezek:

Élünk még néhányan, írja Vajda 1858-ban, kik maga virágában láttuk a botolódo, tépelődő s folytonosan durvaskodó nevelési és tanítási rendszert, éreztük ennek súlyát és jellemet ölö s butító hatásának némileg ma is nyomorékjai vagyunk. De épen a mi értünkre tünt el a káplárpálcza és temérdek szerencsétlenségeink közt (Vajdának 1840-ben az oláhok minden vagyonát elpusztították) ott van azon szerencse is, láthatni, mint kezdi háttérbe szorítani a szelidebb, józanabb s fogatosabb nevelési és tanítási rendszer, melyet Szász is követett, ellenben Péterfiék a botolódo modor mellé állottak. Ezen két, merőben ellenkező nézet nem kevés bajt és rosszat okozott a nagyenyedi főiskolában, mert az ifjúság már megízeltette s megkedvelte vala a Szász által követett modort és bizony semmi csuda, ha nem akart többé nyakára férti a Péterfiéké . . . És éppen ezekből folyólag Szász befolyása az ifjúságra s az előtti tekintete nagy volt, őt az ifjúság szeretve tisztelte és félt kedve ellen tenni bármi helytelent is; Péterfiék ellenben nem tudtak tekintetet és becsültetést szerezni magoknak, mi természetesen rosszul esett s előbb kedvetlenséget, majd féltékenységet s ebből folyó surlódásokat, végül ellenségeskedést költött . . .

Ime, a Szász—Péterfi pör közvetett oka, mely csak annyiban tartozik Szász Károly életrajzához, hogy „ezen bajos körülmények közt is látjuk, hogy folytonosan hív maradt helyesen választott és kezelt nevelési rendszeréhez, jelleme tisztaságához s magát apránként sokacsára szaporodott ellenségei ellen mindvégig erélyesen, ügyesen, de becsületesen is védelmezte s úgy, hogy elvégre is le kellett mondanía tanárságáról Péterfi Albertnek.

A haladásnak és reformeszméknek bajnoka az újítások szenvedélyes ellenségeivel folytatott küzdelemből diadalmasan, jellemében érintetlenül került ki, az erdélyi kormányzók vizsgáló bizottsága nem marasztalhatta el, ellenfeleinek törpe minoritása bizonyosodott meg a vizsgálat során. Szász Károly pedig irodalmi érdemei jutalmaként egy évi levelező tagság után, 1834-ben a Tudós Társaságban rendes tagságot, politikai munkásságával polgártársai bizalmának és becsülésének legnagyobb kitüntetését nyerte el, ugyanis szülővárosa az 1834-iki évi országgyűlésre követjének választotta meg. Ezután az eredménytelenül eloszlott országgyűlés után nevezték el: Erdély első törvényhozójának és szónokának. S nem ok nélkül. Beszédei majd: „elragadó hatásuak a pillanat hevéllyei között, majd kétségtelenül magas műbecscsel bírók“. E gyűlésen már „a status férfiúi mérsékelttségért“, Kemény úgy mondja, „fömládozni többször törekvék a hatás gyúlasztóbb eszközeit, mi hajlamai daczára is olykor bámulatosan sikerült“.

Szász Károly 15 évig volt jogtanár. E tanszéken kellemetlenségekben is, — talán éppen tárgya miatt, — bőven volt része. Fiskális akcióba fogatott s az udvari kancellária követelte, hogy jogi tanszékéről mozdíttassék el. A midőn tehát tanártársa, Kovács József, a matézis és természettan tanára, nyugalomba vonult, kérte e tanszékre áthelyeztetését, a mi meg is történt. Erről a tanszékcséről Vajda ezt jegyzi föl:

Nagyon otthonos volt ugyan hazai törvényeinkben s azokat nagyon szép sikerrel is tanította, de mindemellett is, mint nekem több ízben monddotta, soha sem érezte magát maga helyén a törvények tanári székében, mert az ő kedvenc tanulmányai a matézis, természettan és vegytan voltak. E mostani áttétetés által tehát Szász mintegy elemébe jutott, mi neki igen-igen jól esett, de meg volt ezen tanszékcséréjében azon haszon is,

hogyan az ő nagyon könnyen érhető s kedves tanítási modorát átvitte az addig bajosnak tartott tudományokra is és most egyszerre kedvvel, szorgalommal s jeles előhaladással űzte az ifjúság azokat, melyeket addig unalommal s elhanyagoltan tanult.

„E nagyhírű tanár a szép hivatású, de fájdalom, korán elhalt Zeyk Miklóssal együtt korszakos hatást gyakorolt a matézis és természet-tudomány megkedveltetésére . . . ekkor rögtön divattá vált az addig elhanyagolt reálirány s a fiatal kebel lánggra gyuladt az iránt, a mi a szív részrehajló dialektikája szerint a lelkesedést megérdemelte csak azért is, mert Szász Károly által képviseltetik“, mondja Kemény.

De, bár megszűnt a jogot a katedráról tanítani, Alsófehérmegye közéletében befolyása semmit sem csökkent. „A politikai küzdőtérén kapott sebeire emlékezve“, a következő 10 éven át mondhatni kizárólag a tudományoknak él. Így hát az 1837 évi szebeni országgyűlésen sem vesz részt, de a fejleményeket élénk figyelemmel kíséri. Már 1839-ben kiadja a jelszót, hogy Erdély zavaros politikai helyzetéből az egyetlen, helyes kivezető út a teljes egyesülés Magyarországgal. És csakugyan, az Unió megvalósításának lehetősége a számtan és fizika problémái, a vegytan görbebei közül ismét a politika küzdő terére vitte.

1848-ra szülővárosa újból követjének választja meg. S az Unió lángszavú harczosa egyszerre emelkedik föl az első, független magyar kultuszminiszter, Eötvös József báró mellé államtitkári székbe, hogy ezzel politikai pályafutását betetőzze s be is fejezze. Mert ettől kezdve, a 48/49-es éveknek tüneményszerűen változó hősi, majd tragikus eseményeiben már nem aktív politikus Szász Károly. „Inkább hitt az események alakulásainál, így ír róla Kemény, bizonyos végzettségben, mint az emberi ész számításában.“ A függetlenségi nyilatkozat bizottsági tárgyalásaiban s a nyilvános, részletes tárgyalás folyamán az 5-ik pontnál föl szólal még, de „az idő, a viszontagságok azt tevék az ő lelki tehetségeivel, mit a monumentális épületekkel szoktak, — letörték az ékítményeket, elsötétíték a külsőt, de *meghagyták* azt, a mi lényegesebb, a mit bár az úton tova haladó sokaság nem vesz észre, a műértő bámulva szemlél, — t. i. az *architektonikus arányok szépségét és nagyságát*“. Azt sem sokáig hagyták meg.

1849 második felében családjával együtt Budán lakott a várban, majd Pestre költözött. S e gyászos év őszének elkésérintően fájdalmas eseményei, a vizsgálatok, zaklatások, melyeket kiállott, a haza jövője felett folytatott töprenkedések „az ő erélyes lelkületét is megtörték“. Vajda egész családjával vele lakott. Ő írja, hogy enyhébb s nem végzetes jellegű szélütés érte s „megrepedezni láttuk azt a szép templomot, melyben egy ritka nemes lélek honolt“. A Hajnau által megkegyelmezett 207 közt Szász Károly is ott volt. Jobban lett ugyan, de ez idő óta sem lélekben, sem testben nem volt a régi, csupán annak még mindig értékes romja.

1850-ben leköltözött Marosvásárhelyre, hol Kemény Pál báró tárt karokkal fogadta házába. Nála lakott 1851 novemberéig, mikor az egyházi főtanács a marosvásárhelyi református kollégiumnál a nyugalomba vonult agg tudósna, Bolyai Farkasnak tanszékére hívta meg. Itt még két éven át, ha nem is a régi tűzzel, de teljes szakértelemmel tanítja a matézist és fizikát.

1853 október 25-én reggel olvasgatás közben lehanyatlík székéről, felesége nevét: Fanni! kiáltja s „örökre megszünt verni azon nagy szív, melyhez hasonló kevés, annál nemesebb pedig egyetlen magyar kebelben sem dobogott soha“.

Lelke örökségképpen megoszlott gyermekei között, kik a tőle nyert talentumokat két református püspöki, egy egyetemi tanári, egy miniszteri osztálytanácsosi és egy kataszteri főhivatali állásban a haza s kulturája javára dúsan kamatoztatták s a kik magas műveltségű leánytestvérükkel, nemes lelkű művelt anyjukkal mind vele vannak már az üdvösség honában.

Porai a Marosvásárhelyi református temetőben a családi sírkő alatt nyugosznak. Haláláról búcsú szót az akkor még mindig eleven elméjű, ifjú szívű, 80 éves Bolyai Farkas írt. Tanítványaitól így búcsúztatta: „Ílják! tanítótokban csaknem minden Musák egyesült lángja aludt ki. A ritka könnyű, villámsebes s annyiféle ész és az anyyi lelki s testi erődús munkásság nincs többé. Megnémult a harminczkilencz évig fáradhatatlanul tanító nyelv, mely a természet örök igazságait oly elragadólag s oly kristálytisztaságban hirdeté.“

Az agg kálvinista professzor még november 15-én is Vajda Dánielhez írt levelében felkiált Lutherrel: *Dulde, wenn das Herz auch bricht* s ezeket írja utóda haláláról: „Be semmi a mi calculusunk nem érthetve, miért, az életet megunt tehetetlen öreget, ki szívesen megváltotta volna, elszökve, az erőteljes, kipófolhatlan tanárt ragadja el az ifjúság 's a közt is kitűnő virágú fiai elől — mintha a' reményteljes nyiló tavasz egén oltatnék ki a' nap!“

A Szász Károlyról írt életrajzi adatok után Vajda ezeket írja Szász jellemvonásai elé bevezetésül: Most már megkísérlem feledhetetlen kedves barátomnak jellemi és testi képét adni, csak úgy, egyszerűleg odahányt szénvonásokkal.

Ismertetem e szénvonásokat, becsesek Szász Károly képe megrajzolásában. Ez ismertetésben kegyelettel ragaszkodom Vajda feljegyzése rendjéhez.

Szász Károly rendkívül *éles elméjű*, „nagyeszű“ ember volt. „Ha a mi eszünket, gyermekeiét egyesíteni lehetne, sem érné föl az apánkét“, ezeket mondta nekem néhai Szász Béla kolozsvári egyetemi tanár egykor. „Bármily bajos, vagy szövevényes tudománybeli, akár más tárgyat nagy könnyűséggel és gyorsasággal fogott föl s volt képes azonnal a legtisztább s legérthetőbb rendbe hozva adni elő. Mindenféle szellemi munkában könnyen haladott s annyira fáradhatlan volt, hogy csak a test multhatatlan kielégítendő szükségei parancsolhattak néki pár percnyi szünetet“, írja Vajda.

Ítélő tehetsége mélyreható, éles, *emlékezete* rendkívül nagy, könnyen fölfogó és tévedhetetlen hív volt s mivel szorgalmasan és sokat olvasott, *temérdek ismeret* volt fölhalmozva elméjében és a könnyen használhatásra mindig készen.“

Nyelvismerete az ő korában nem közönséges. Anyanyelvén kívül, melyet tudományosan is művelt, mint merészen újító, teljesen jól írt és beszélt latinul, angolul, francziául, németül és oláhul. Az ó-görögben is jártas volt.

A vitatkozásban élénk, sokoldalú, de mindig nemes ellenfélnek ismerték, ki sohasem, vitatkozó társa személyével, hanem mindig a tárggyal törődött.

Az igazságok elfogadásában *önálló* és óvatos lévén, soha sem fogadott egy tekintélytől sem készpénz gyanánt el semmit, míg meg nem győződött, hogy az igazság megállapítása helyes-e?

Türelme s önuralma sem közönséges. Ezért volt kiváló tanár s fáradhatlan magyarázó, kit a korlátolt ész vergődése csak még könnyebben érthető átadásra, még világosabb magyarázatra készítetett. Értett a zenéhez s kedvelte. A geometriai és eróműtani rajzokban nagyon jártas volt. Nem csoda, ha ettől a sokoldalú embertől nem csak tanári katedráján, hanem a mindennapi életben is folyton lehetett tanulni.

Lényegileg ennyi, a mit Szász Károly szellemi erőiről ír Vajda, de még érdekesebb, a mit erkölcsiségéről őrzött meg a feledéstől. Az ateizmussal vádolt Szász „a vallást egész valójában a legtisztább és legjózanabb filozófiával fogta föl, tehát a törvények által szentesített kultuszokat tisztelte, miből folyólag szorgalmas templomgyakorló volt egész családjával.

A nyomorultakon anyagi erején felül is segített, az igazságtalansággal szemben, még ha neki ártani könnyen tudó magasabb körökben észlelte is, erélyesen szállott sikra. A hazugságot, „alacsonykodást“ ahol tehetette irtotta; ezekből nem is volt semmi benne.

Ez a szelid lelkületű, békeszerető ember az őt, családját s a neki kedves embertársait megtámadókkal szemben erős haragra lobbant s kitartó tudott lenni a védelemben.

Éppen említett jelleméből folyólag Szász a leggyöngédebben s egész lelkéből szerető férj és atya volt s ennek érdemlett jutalma lón egy szeretetre mindig méltónak mondott derék nő s kedves, jó gyermekek, kik anyjukkal együtt csaknem imádták azt, ki őket ily benső érzellemmel karolta magához.

Valamint jelleme, úgy egész élete mocsok nélküli, magaviselete helyes, beszéde pedig minden kétértelműségtől és tisztátalanságtól annyira ment volt, hogy a legtisztább szűz is pirulás nélkül hallgathatta volna azt.

Felemlíti még Vajda lebilincselő és élvezetes társalgását, kiválóan kedves modorát s a házi ökonomiában való — ily kiváló embereknél nem szokatlan — járatlanságát. E téren kiválóan ügyes felesége helyettesítette. Azután *külsejét* írja le e szókkal: „Termete közepesnél magasabb s némileg vaskosságra, kövérségre hajló, hajzata szőke, álla valamennyire széles, szeme ragyogó kék volt; sas orrát környező szép arczatja, — főként pedig tekintése lelkes, eszes és bátor kifejezésű, mely ha megrázó s elragadó szónoklatának áradozása magasabb fokra emelkedett, villámként látszott lobbadozni. Egész testalkata erőteljes, izomzata kemény, kézfogása ritka erős, egészsége pedig oly állandólag jó, hogy ezek írója 1819 óta egész 1849-ig, tehát harmincz év alatt soha sem látta betegen.“

Szász Károlynak irodalmi munkásságát Kemény Zsigmond emlékbeszédében méltatta s ezeknek s személyes ismeretségének alapján mondta róla, hogy oligarha volt az ismeretek birodalmában. Felsorolom azokat, felemlítvén, hogy néhány kisebb czikkről, melyek álnév alatt jelentek meg, Vajda jegyzetei alapján most már tudjuk, hogy ő írta. Ezek:

1. *Egyesülés* Czikk sorozat a *Nemzeti Társalkodó* 1831. évi 1., 2., 3. számaiban. *Poplicola* álnév alatt.

2. *Társalgási rendszabályok javaslata.* Ugyanott a 13. számban „Egy szabad szász“ aláírásával. E cikk története érdekes. Vajda Dániel a „Nemzeti Társalkodó“ 1831. évi 6. és 7. folyamában „Laczkó legelőször jár a városban“ czímen cikket ír „Egy szabad székely“ aláírással. E cikket Szilágyi Ferencz professzor a 10-ik számban „Birálás“ cz. alatt s „Egy szabad magyar“ aláírással „kissé igen körmösen“ bírálja meg. Erre írja Szász fenti cikkét, mely úgy meg lakta Szilágyi F. lelkét, hogy ettől kezdve Szászt — amint Salamon F. schulrathoz írt leveléből olvastam a zilahi kollégium kéziratgyűjteményében, nem igen szenvedhette.

3. *Az 1831-ik esztendő története* historiai toldalék az „Erdélyi Híradó“-ban (Kolozsvár, 1832. 216 lap).

4. *A derék ember és tanító képe.* Halotti beszéd. Köteles Sámuel enyedi professzor „az egyezményes filozófia kezdeményezője“ felett. Kolozsvár, 1831.

5. *Sylloge tractatum* alkotmánytörténeti, közismert forrásmunka. Megjelent 1839-ben.

6. *Perrendtartás és perfolyamat* Nagyenyed, 1838.

7. *Latin nyelvtudomány* Nagyenyed, 1838.

8. *Az igeidők formálódásainak szabályai* Nagyenyed, 1838.

9. *Magyar nyelvtudomány tanítók és tanulók számára* Nagyenyed, 1839.

10. *Parthenon* cz. alatt 1838—1841-ig megjelent 5 füzet magyar nyelvtani dolgozata Nagyenyeden.

11. *Számítan*, melyet fiával, Károlylyal, együtt dolgoztak s adtak ki Pesten 1853-ban Heckenastnál.

12. A Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben megjelent dolgozatai.

Kéziratban forgott művei közül Vajda felemlíti:

1. *Logica* címűt, melyet neki 1821-ben mutatott.

2. *Erdélyi Ius Publicum*

3. *Erdélyi Ius Privatum*

4. *Mathesis*

5. *Physika.*

Szász Károlyról ma ennyit lehet tudni s ennyit megismerni kegyeletes kötelesség arról a kiváló férfiról, kiről Vajda, életrajzi adatainak szorgalmas feljegyzését így végzi: „Ilyen volt Erdély legnemesebb lelkületű fiainak egyike, kire nézt bizony kérdésbe tehető, nem mondhatjuk-e el rolla is azt? mit Róma mélyenható elméjű történésze, erényekben dús ipjáról írt: *felix... non vitae tantum claritate, sed etiam opportunitate mortis*“. Istennek kiváló adományai: szokatlanul nagy szellemi erők, harmonikus lelki műveltséggel; kitaró testi erők és egészség, példátlan munkássággal; szép családi élet, erkölcsi feddhetetlenséggel; jótékonyság jótettekkel, hazaszeretetet közügyi tevékenységgel, az ismeretek átadásának képessége, tanári rátermettség nevelői és oktatói lelkiismeretességgel, tehát a magaszerezte erényekkel egyesülve, Szász Károlyt kora messze kimagasló fiává tette. Az utódoknak nagy elődökről megemlékezni nemzetfenntartó kötelesség. Ez adta Szász Károly élete s jelleme megírásához a tollat kezembe.

Székely Ödön.